

Олена Кумеда

РЕДАКТОРСЬКИЙ ВПЛИВ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША НА МОВУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Іван Огієнко, стверджуючи, що «власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови», називає П. Куліша «мовним Шевченковим учителем» (Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Львів, 1908- 1911. – Т. 6. – 1911. – С. 140; далі Куліш). Водночас і до сьогодні залишається відкритим питання про роль П. Куліша в становленні літературної норми, оскільки жодна праця не дає вичерпної характеристики мови творів письменника.

Пропоноване дослідження висвітлює проблему ідіолекту Пантелеймона Куліша на матеріалі текстів прижиттєвих першодруків: роману «Чорна рада» (СПб., 1857); історичного нарису «Хмельницина» (СПб., 1861); автобіографічного нарису «Жизнь Куліша» (Правда. – 1868. – № 2–4, № 24–28); оповідання «Орися» (К., 1882); поеми «Маруся Богуславка» (Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Т. 2. – Львів : Просвіта, 1909). Аналіз мовних одиниць здійснено в контексті сучасної авторів писемної практики та локального мовного довкілля, які були визначальними в редакторській роботі над текстами Тараса Шевченка.

П. Куліш був одним із перших українських критиків, які високо оцінювали мову творів Т. Шевченка. Він називав Т. Шевченка й Г. Квітку-Основ'яненка *спорудниками нової словесності* (Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К., 1971. – С. 427; далі Тимошенко). Міркування П. Куліша про мову Т. Шевченка викладені в низці його праць другої пол. 50-х – поч. 60-х рр. XIX ст.: «Взяв бо Шевченко свою чудотворню річ не з городів великих, не з академий самопрославлених... все те минув він... тільки хуторська й сільська мова йому до великого діла здала ся...» (Тимошенко, С. 492). З іншого боку, у зверненні «До Галичан» у 1880 р., окреслюючи своє бачення

єдиної літературної мови, відзначав: «Наш Гомер не Шевченко, а народ. /.../ Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також Галичина...» (Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С. 235; далі Листи).

П. Куліш, який «мав незвичайний мовний «нюх», мав велике мовне почуття» (Листи. – С. 99), не міг не помітити такої виразної особливості Шевченкового ідіолекту, як орієнтацію на весь українськомовний територіальний та історичний простір. Він називав творчість Кобзаря взірцевою, гідною наслідувань: «...як йому самому пісня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти» (Тимошенко. – С. 492). До того ж П. Куліш наголошував на позитивній ролі Т. Шевченка як продовжувача на українському ґрунті чотиристопового ямба Пушкіна. За спостереженнями Є. Нахліка, пізній П. Куліш і сам прагнув іти цим шляхом Пушкіна – Шевченка: не намагався вигадувати якісь нові слова, але й не уникав церковнослов'янської лексики, яка була первісно адаптована саме українською книжною мовою.

Відбувався також і «зворотній процес творчого діалогу двох видатних діячів культури ХІХ ст., а саме – Кулішеві впливи на Шевченка», щоправда, здебільшого на текстологічному рівні (Тимошенко. – С. 55–56). П. Тимошенко, опираючись на автентичні тексти (автографи, першодруки, рукописні списки), дослідив, що деякі риси Шевченкової мови змінювалися за життя поета, почасти не без редакторського втручання П. Куліша, зокрема у виданні «Кобзаря» 1860 р., що друкувався за його сприяння. Тут помітне вживання форми *люде*, зокрема в ранній поезії. На думку П. Тимошенка, це відбулося не без участі П. Куліша. У цьому виданні правопис Шевченка було замінене на кулішівку: замість *жит[ь]тя*, *зил[ь]ля* уведено *життє*, *зіллє* тощо. Однак Т. Шевченко не погоджувався з такими настановами, про що свідчать його власноручні виправлення *весіллє* на *весілля* в примірникові «Кобзаря» 1860 р., який належав Цвітковському. У Шевченкових автографах не було форм *життє*, *зіллє*, а лише *житьтя*, *зильля*. Імовірно, такого ж послідовного виправлення *люды* на *люде* зазнали й обидві

частини перекладу п'єси «Назар Стодоля», опублікованого П. Кулішем в «Основі» в 1862 р. Сам Т. Шевченко, як свідчать рукописи, вживав обидва варіанти: *люди, люде*.

За нашими спостереженнями, П. Куліш у всіх першодруках, за кількома винятками, стабільно відбиває флексію *-е* в іменниках чол. роду із суфіксом *-ин-, -ар-*, зокрема в мові його текстів зафіксовано 255 словоформ з *-е*. Показово, що флексію *-е* в зазначених іменниках безвинятково засвідчує мова листів П. Куліша 40–50-х рр.: *люде, миряне*. Ймовірно, за часів П. Куліша в його рідномовному оточенні – східнополіських говірках – у формах Н. в. множини іменників II відміни була поширена флексія *-е* (на це вказують різноманітні діалектні джерела з цієї території – від часів Куліша й до сьогодні). До того ж мовні орієнтири автора могла посилювати книжна традиція, яку він свідомо культивував як письменник та редактор.

П. Куліш послідовно виправляв у поезії Т. Шевченка *мени* на *міні*, що й відбито в «Кобзарі» 1860 р. Таке написання П. Тимошенко зафіксував і в мові Т. Шевченка, зокрема в найдавніших поетових автографах кінця 30-х – початку 40-х рр. Із 1846 р. відбувся різкий перехід до форми *мени*, яка згодом знову стала рідковживаною. П. Д. Тимошенко зазначає, що «слідом за Шевченком написання *мені (мени)* запроваджували й інші письменники», а тому «введення Кулішем у «Кобзарі» 1860 р. послідовних написань *міні* не було виправданим»; та й «сам Куліш згодом почав поступово відмовлятися від них на користь *мені*» (Тимошенко. – С. 106).

Спостереження над мовою прижиттєвих першодруків П. Куліша показало, що в текстах 1857 та 1861 рр. послідовно відбито *міні*, однак у тексті 1868 р. виявлено вагання між *міні* та *міні* (2:2 – цифри показують кількість словоформ з *и* : *і*). Імовірно, така стабільність у відбитті [и] відповідала вимові П. О. Куліша. Упорядник львівського видання 1909 р. зазначає, що мова різних текстів П. Куліша засвідчує три фонетичні варіанти форми Д. - М. в. займенника *мені*: *мені*, *міні* і *міні*, проте текст цього неприжиттєвого першодруку 1909 р. фіксує тільки форму *мені*. Видавці I-го тому «Повного зібрання творів» П. Куліша зауважували, що в ранніх листах письменника були варіанти *міні* і *міні*, у пізніших – тільки

міні. За нашими спостереженнями, епістолярій письменника 40-х рр. відбиває *міні*, за винятком 6-ти словоформ *міні*, однак уже в листах 50-х рр. виявлено три фонетичні варіанти – послідовне *міні* й одиничні *мені* і *міні*. Записи діалектного мовлення з території східнополіських говірок дають підставу припускати, що послідовні написання *міні* та поодинокі *міні* в першодруках П. Куліша відбивають фонетичні риси його питомого мовного оточення.

До невинуватених редакторських виправлень П. Куліша П. Тимошенко зараховує також послідовне введення суфіксального *-й-* у ступеньованих формах прикметників у «Кобзар» 1860 р. і висловлює сумніви щодо написання *щасливіща*, адже подібних прикладів у письменника, принаймні в 60-х роках, не було.

Як свідчать джерела, у мові всіх першодруків П. Куліша відбито похідні із суфіксом *-ійш-*, хоча в нарисі «Жизнь Куліша» (1868), опублікованому у Львові, перевагу надано словоформам із суфіксом *-іщ-*: 9 словоформ з *-іщ-* і 3 із *-ш-*, *-іш-*, *-ійш-*. У львівському виданні «Марусі Богуславки» (1909) на тлі 8-ми словоформ з *-ійш-* зафіксовано одну з *-іщ-*. У текстах 1857 та 1861 рр. послідовно, за винятком одного разу (прикметник з *-іш-* у тексті 1857 р.), відбито 33 словоформи із суфіксальним *-й-*. Загалом у першодруках П. Куліша виявлено 10 словоформ з *-іщ-*: *давніщихъ-давеньъ*, *дивніщу*, *найвиразніщимъ*, *найвірніщими*, *найлюбіщій*, *найлюбіща*, *найлюбіще*, *найлюбіщою*, *розумніщимъ* (1868); *найлютіща* (1909); 42 словоформи з *-ійш-*, напр.: *безпечнійше*, *одягнійший*, *труднійшъ*; 2 словоформи з *-іш-*: *радніший* (1857); *якъ найхутчішъ* (1868); одиничну із *-ш-*: *найщасливише* (1868). У листах П. Куліша 40–50-х рр. наявні словотвірні варіанти з усіма 4-ма суфіксами: *-ш-*, *-іш-*, *-іщ-* / *-іщ-* (у листі 1848 р.), проте найчастотнішим був варіант з *-ійш-*.

П. Тимошенко стверджує, що «у нашому письменстві часів Шевченка й після нього (у Галичині ще й на початку ХХ ст.) в прикметниках і прислівниках вищого й найвищого ступенів порівняння часто зберігався суфіксальний *-й-* (*білійший*, *найбілійший*), що має реальний ґрунт по говірках і тому підтримувався й давнішими книжними традиціями». Т. Шевченко був одним із перших, хто «почав рішуче

відмовлятися від такого **-й-**»; варіанти з **-й-** у поета «мають виразне книжне походження і переслідують стилістичні цілі, як і інші архаїзми» (Федорук О. До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша (рік 1869) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 204–205). М. Жовтобрюх відзначає поширеність суфікса **-ійш-** у мові західноукраїнської преси – від ранньої публіцистики (з кінця 40-х рр. XIX ст.) до поч. XX ст. На відміну від галицьких та буковинських періодичних видань, у східноукраїнській періодиці паралельно з **-ійш-** уживався також суфікс **-іш-**, іноді цю функцію виконував **-іщ-**. Поширеність суфікса **-ійш-** у мові П. О. Куліша зумовлена діалектною основою мови письменника та збереженням давнішої традиції, проте перевага невідомого у східнополіських говірках суфікса **-іщ-** у тексті 1868 р., уміщеному у львівському часописі, ймовірно, відповідає спеціальній мовній настанові автора.

П. Тимошенко вважає, що збільшення займенникових форм *сей, ся, се* в 1858–1861 рр. і в листуванні, і в поезіях Т. Шевченка певною мірою пов'язано з мовним впливом тогочасної мовної продукції: «саме в цей час активну творчу й видавничу діяльність розгорнув Куліш, до мовних і літературних порад якого Шевченко дуже прислухався і який писав і друкував *сей, ся, се*» (Тимошенко. – С. 112). Дійсно, за нашими спостереженнями, у всіх першодруках П. Куліша послідовно відбито *сей, сёго, сёму, ся, сеі, сій, сю, се, сіх, сёгобочними* тощо. Менш частотними були *отсе, отсей, отся*, а рідковживані *це, оце* здебільшого мали виразне стилістичне забарвлення. Так, у тексті «Чорної ради» в мові автора та центральних персонажів (представників козацької верхівки та городової старшини) ужито варіанти із *с-*, а в мові соціальних низів (міщан, запорожців, селян) нараховано 24 словоформи *це, ці, цёго, цімь, ціхь, ції* та 8 *оце, оці* й жодної *отсе* на тлі 18-ти займенників із *с-*. Перевага архаїчних займенникових форм із *с-* (на тлі нечисленних *отсе* й новіших *оце*, а також винятково стилізованих *це, ці, цёго, цім, ціх, ції*) у текстах П. Куліша віддзеркалює як мовну практику письменників-наддніпрянців, так і риси говіркового оточення автора.

На думку П. Тимошенка, послідовні й численні *бачать, кричать, лежать* у «Кобзарі» 1860 р. є наслідком редакторської

праці П. Куліша; йому належать також аналогічні виправлення і в першодруках листів Шевченка до М. Лазаревського у № 3 «Основи» за 1862 р. У першодруках П. Куліша виявлено 52 випадки збереження м'якості шиплячих [ж], [ш], [ч], причому 42 словоформи – з пом'якшеною африкатою [ч'] і тільки одна із [ш']: *душять*. Мова епістолярію письменника з 1841 до 1856 рр. послідовно відбиває тверді шиплячі, однак у листі 1853 р. зафіксовано *лошя*, *лошят*. «ГраMATка», яку П. Куліш видав у 1857 р., пропонує тільки тверду вимову шиплячих, напр.: *державь*, *держали*; *зачали*. Наявність альтернативних словоформ із диспалаталізованими приголосними (напр.: *бачать*, *вбачавь* – *бачять* (2:12); *кінчати*, *кінчай*, *закінчання*... – *скінчять* (7:1); *лежала*, *лежали*... і тричі *лежять*, *положять*; стабільно *держати*, *державь*, *держався* проти 2-х *держать*) вказує на непослідовність П. Куліша в збереженні м'якості шиплячих [ч] – [ч'] і [ж] – [ж']. Імовірно, у рідній говірці Куліша [ш'], [ж'], [ч'] виступали спорадично. Хитання [ш] ~ [ш'], [ж] ~ [ж'], [ч] ~ [ч'] засвідчують і сучасні діалектологічні джерела. Це було наслідком впливу східнополіських говірок, а також спробою інтегрувати різноманітні діалектні риси: діалектну вимову (поширену в південно-східному наріччі) палаталізованих шиплячих перед [а] засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П. Куліша (Є. Гребінки, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Лесі Українки, А. Кримського). Такі явища відбивають і періодичні східноукраїнські видання початку ХІХ ст.

На українському ґрунті активно функціонують ітеративні дієслова із суфіксом *-ува-* (< *-ова-*), який може ускладнюватися суфіксом *-ов-* (*-ов-* + *-ува-* > *-овува-*). За спостереженнями П. Тимошенка, у мові письменників першої половини ХІХ ст. переважали форми з *-ова-* (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Й. Бодянский, П. Куліш). Такого вживання дотримувалися перші збирачі й видавці усної народної творчості М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, що могло бути спричинено книжною традицією. Мова української періодики засвідчує, що до сер. ХІХ ст. ще не сформувалася літературна норма у вживанні дієслівного суфікса *-ува-*, однак уже помітною була тенденція до вживання варіанта з [у], а не з [о]. Т. Шевченко був одним з перших авторів, хто почав надавати

перевагу формам з *-ува-*, проте редактори, переписувачі та видавці нерідко виправляли їх на *-ова-*, *-йова-*. П. Тимошенко вважає, що частотні зразки з *-ова-* (*-ьова-*, *-йова-*) у «Кобзарі» 1860 р. були наслідком редакторського втручання П. Куліша.

За нашими спостереженнями, найбільше словоформ з *-ова-* (дієслів та дієприслівників) відбито в першодруку творів П. Куліша 1857 р., тоді, як у словникові до роману зафіксовано тільки дієслова з *-ова-*. У пізніших виданнях творів П. Куліша кількість дієслівних форм із суфіксом *-ова-* помітно зменшилась: у тексті 1861 р. – 4 : 300; у тексті 1868 р. – 6 : 118. А першодрук 1882 р. не фіксує жодної словоформи з *-ова-*, але відбиває 12 з *-ува-*. Є. Нахлік стверджує, що в тексті авторизованого видання «Орисі» 1861 р. П. Куліш виправив *здивовавсь*, *пораховав* на *здивувавсь*, *порахував*. Очевидно, ці корективи було враховано в тексті 1882 р. У неприжиттєвому виданні 1909 р. на тлі дієслівних форм з *-ува-* виявлено 6 з *-ова-*. У першодруках різних років суфікс *-ова-* відбито також у прикметниках (напр., *виноватого*, *мудровату*, *суковатихъ*) та іменниках (напр., *будовання*, *гамовання*, *гордованне*, *козаковання*, *малёванне*, *полёванне*, *розумовання*). Імовірно, на ранніх етапах творчої діяльності П. Куліш перебував під відчутним впливом діалектної стихії, а згодом став наслідувати тенденції писемної мовної практики.

На думку П. Тимошенка, у «Кобзарі» 1860 р. варіант *не побачуть* (у поемі «Катерина») на *не побачять* виправив П. Куліш. За нашими спостереженнями, у дієслові *побачать* письменник не змішував закінчень I та II дієвідмін, чого не можна сказати про інші словоформи. Так, у мові першодруків (різних років) П. Куліша зафіксовано 50 словоформ (3 дієслова та 48 похідних), які засвідчують індукцію, хоча можливі варіанти, напр.: *варють*, *гатють*, *стелють*; *радючи*, *боючись*, але й *боячись*, *водючи*, *гладючи*, *говорючи*, але й *говорячи*. Лист П. Куліша 1848 р. фіксує дієприслівник *сидючи*. Паралельні дієслівні форми 3-ї особи множини, виявлені у першодруках письменника, були наслідком впливу рідних говірок.

Аналізований матеріал засвідчує, що не всі редакторські вподобання П. Куліша засвоїла літературна норма, проте еволюція його мови демонструє пошуки компромісів, які в майбутньому змогли об'єднати український мовний простір.